

Trabzon İlahiyat Dergisi
Trabzon Theology Journal
ISSN 2651-4559 | e-ISSN 2651-4567
TİD, cilt / volume: 9, sayı / issue: 1
(Bahar / Spring 2022): 167-189

Siyasî Bir Mühendislik Projesi Olarak Karşı Mihne Uygulamaları
Counter Mihna Applications as a Political Engineering Project

Mustafa Genç

Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı
M.A. Student, Sakarya University Institute of Social Sciences,
Department of Basic Islamic Science
Sakarya/Turkey
e-mail: mustafa.genç7@ogr.sakarya.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8348-8632>

Habib Kartaloğlu

Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı
Assistant Professor, Sakarya University, Faculty of Theology, Department
of History of Islamic Sects
Sakarya/Turkey
e-mail: hkartaloglu@sakarya.edu.tr

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-4973-0787>

DOI: 10.33718/tid.1111551

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 28 Ocak / January 2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 25 Mayıs / May 2021

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Mustafa Genç, Habib Kartaloğlu, Siyasî Bir Mühendislik Projesi Olarak Karşı Mihne Uygulamaları, *Trabzon İlahiyat Dergisi* 9/1 (Bahar 2022): 167-189

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Copyright © Published by Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.
Trabzon University, Faculty of Theology,
Trabzon, 61080 Turkey.
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Siyasî Bir Mühendislik Projesi Olarak Karşı Mihne Uygulamaları

Öz

İslam tarihinde mihne denildiğinde halku'l-Kur'ân tartışmaları bağlamında Abbâsî halifesi Me'mûn döneminde yapılan uygulamalar akla gelmektedir. Ancak sonraki dönemlerde bizzat Hanbelîler tarafından diğer mezhep mensuplarına benzer uygulamalar yapılmıştır. İslam tarihinde "karşı mihne" olarak ifade edilebilecek bu uygulamaların birçok örneği bulunmaktadır. Bu makalede üç karşı mihne uygulamasına yer verilmiştir. Bunlardan ilki, Hanbelîlerin hicrî beşinci asırda Abbâsîlerin başkenti Bağdat'ta İbn Akîl'e uyguladıkları karşı mihnedir. İkincisi, aynı dönemde ve aynı şehirde yaşayan Eş'arî Ebû Nasr el-Kuşeyrî'ye uygulanan karşı mihnedir. Üçüncüsü de Eyyûbî ve Memlûklülerin önemli ilim merkezlerinden biri olan Şam'da yaşamış Eş'arî İzz b. Abdüsselâm'a Hanbelî mezhebine mensup olanların uyguladığı baskılardır. Makalede Hanbelîlerin halku'l-Kur'ân konusunu sürekli canlı tutarak karşı mihne sürecinde nasıl kullandıkları ve uygulamalar esnasında devlet-ulemâ ilişkilerinin Hanbelî-Eş'arî ilişkileri arasındaki ilişkiyi nasıl etkilediği üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Halku'l-Kur'ân, Mihne, İbn Akîl, İzz b. Abdüsselâm.

Counter Mihna Applications as a Political Engineering Project

Abstract

When it is mentioned the miĥna in the history of Islam, the practices made during the period of the 'Abbasid Caliph al-Ma'mun come to mind in the context of the discussions of Khalq al-Qur'ân. However, in the following periods, similar practices were made by Hanbalis to other sect members. There are many examples of these practices that can be expressed as "counter-mihna" in Islamic history. This article includes three counter-miĥna applications. The first of these is the Ibn 'Aqîl miĥna that the Ĥanbalis applied to Ibn 'Aqîl in Baghdad, the capital of the 'Abbasids in the fifth century. The second is the counter-mihna applied to Ash'arîte Abû Naşr al-Kuşhayrî which lives in the same period and in the same city. The third is the pressures that the Hanbelî members have applied to Ash'arîte al-'Izz Ibn 'Abd al-Salâm who lived in Damascus, one of the important scientific centers of Ayyubids and the Mamlûks. The article focused on how the Ĥanbalis uses the subject of Khalq al-Qur'ân in the counter-mihna process by keeping the subject alive and government-scholars relations influence the relationship between Hanbali - Ash'arîte relations during the practices.

Keywords: History of Islamic Sects, Khalq al-Qur'ân (The Createdness of Qur'ân), Mihna, Ibn 'Aqîl, al-'Izz Ibn 'Abd al-Salam.

Giriş

Abbâsî halifesi Me'mûn'un (ö. 218/833) hilafeti Emin'den (ö. 198/813) almasından sonra halifeye danışmanlık yapan ve ona yakın olan Mu'tezilî düşünceye mensup âlimlerin etkisiyle saray çevresinde etkin olan siyasî ve fikrî yapılanmada önemli bir değişim olmuştur. Me'mûn zamanına kadar genel olarak Ehl-i Hadis geleneğine mensup kişiler saraya yakın olurken Me'mûn'un (813-833) iktidarıyla birlikte Mu'tezile'nin tabanını oluşturan ve Mevâli olarak nitelendirilen kişiler sarayda etkin olmuşlar ve onların fikirleri saray tarafından benimsenmeye başlanmıştır.¹ Bu fikirlerden biri de Kur'ân-ı Kerim'in yaratılmış olduğu düşüncesidir. Halku'l-Kur'ân mevzusu; dini bir konu olup, dinin temel inanç meselelerinden biri olmamasına rağmen tarih boyunca temel inanç meselesinin bir parçası olarak tartışılmıştır. Halku'l-Kur'ân konusunun ilk izlerini Kur'ân-ı Kerim'de, Hz. Peygamber hayatında ve sahâbe devrinde bulmak mümkün değildir. Hatta bu konunun konuşulduğuna dair bir belge de yoktur.² Müslümanlar arasında bu konunun nasıl zuhur ettiği veya meselelerin menşei noktasında dört farklı iddia bulunmaktadır.³ Abbâsî dönemi mihne süreciyle özdeşleşmiş olan Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), halku'l-Kur'ân konusunun ortaya çıkış sebebini *Kitâbu'l-İlel ve ma'rifetü'r-ri-câl* adlı eserinde Rumca ve Yunanca olan felsefi eserlerin Arapçaya çevrilmesiyle bu eserlerden beslenen bir fitne olduğunu dile getirir. Bu yüzden bu konu hakkında konuşmayı bid'at olarak kabul etmektedir.⁴ Çağdaş dönem Arap düşünürlerinden Câbirî ise Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742) ile Cehm b. Safvân'ın (ö. 128/745-746) halku'l-Kur'ân görüşünü Emevîlerin cebr yaklaşımlarını çürütmek amacıyla geliştirdiklerini ve siyasî muhalefetin teorik gerekçesi olarak gündeme taşıdıklarını iddia etmektedir. Ona göre halku'l-Kur'ân düşüncesi bütün Emevî karşıtı düşünce hareketlerinin ortak kanaatidir. Ayrıca bu düşünce, Emevîler zamanında muhalefeti temsil ederken, Abbasiler zamanında bu düşüncenin zıttı muhalefeti

1 Akoğlu, "Mu'tezile'nin Siyasetle İmtihani", 154, 157.

2 Akoğlu, "Halku'l-Kur'an Tartışmaları" 357.

3 Bu dört iddianın başlıkları şunlardır; **a)** Yahudi kaynaklı olduğu, **b)** Hıristiyan kaynaklı olduğu, **c)** Grek kültürü ve Filozoflardan kaynaklandığı, **d)** Allah'ın sıfatlarının Ezeli ve Hadîs olmasından kaynaklı olduğudur. Bk. Akoğlu, "Halku'l-Kur'an Tartışmaları", 13-32; Aydınli, "'Kur'an'ın Yaratılmışlığı' Meselesi" 45-62.

4 Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-İlel*, 67.

temsil etmektedir.⁵ Bunun dışında araştırmacılar Müslümanlar arasında akla dayalı tefekkür etmenin zamanla gelişme göstermesini⁶ ve birbiriy-le tamamen farklı olan iki kitlenin (Arap-Mevali) birbiri üzerinde hâki-miyet kurmaya çalıştığı ve hesaplaştığı alan olmasını da halku'l-Kur'ân tartışmalarının çıkış sebebi olarak zikretmektedirler.⁷ İslam tarihinde halku'l-Kur'ân tartışmaları halife Hârûnürreşîd (ö. 193/809) dönemine kadar çok fazla gündeme gel(e) memiştir. İlk defa Cehm b. Safvân'ın ortaya atmış olduğu halku'l-Kur'ân görüşü, bazı dönemlerde gündeme getirme teşebbüsleri olsa da umerâ tarafından yasaklanmış ve bir tehdit olarak görülmüştür.⁸ Hatta Mürcî görüşleri benimseyen Bişr b. Gıyâs el-Merîsî (ö. 218/833), Cehm'in ileri sürdüğü halku'l-Kur'ân fikrini savunup yaymaya çalıştığı için halife Hârûnürreşîd (786-809) tarafından takibata uğratılıp ölümle tehdit edilmiştir. Bunun üzerine Hârûnürreşîd ve Emin'in hilafeti döneminde gizlenmek zorunda kalmıştır.⁹ Ancak halife Me'mûn'un ikti-dara gelmesiyle devletin dinî düşüncedeki politika değişikliği bu zamana kadar iktidara yakın olanların uzaklaş(tırıl)ması uzak olanların da yakınlaş(tırıl)masına sebep olmuştur. Dinî- politik bu değişimin bir sonucu olarak da Bişr b. Gıyâs el-Merîsî iktidara yakınlaşır hatta halifenin yanında itibarlı bir konuma yükselerek hem halifeye danışmanlık yapar hem de sarayda düzenlenen ilmî münazaralara katılır.

İlk olarak ilim meclislerinde dile getirilen ardından da halifeyi etki-lemek suretiyle devlet politikası haline getirilen bu düşünce, "sistematik bir sorgulama, caydırma ve imha politikası" olarak Halife Me'mûn ile bir-likte halka ve ehl-i Hadis âlimlerine benimsettirilmeye çalışılmıştır. Halife Me'mûn'un emriyle h. 218 yılında başlatılan ve Mu'tasım (833-842) ve Vâ-sık (842-847) dönemlerinde devam ettirilmiştir. Bu politikaya karşı çıkan bazı âlimler sorguya çekilmiş, uygulamalara şiddetli karşı çıkanlara baskı ve eziyet yapılmış, bu yapılanlar "mihne" olarak ifade edilmiştir. Özellikle ulemâya yapılan sorgulama ve ulemanın eziyetle ilişkilendirilmesi sonu-cunda, kelime anlamının ötesinde kendine özgü bir kavram haline gelen mihne, ehl-i Hadis'in önderlerinden Ahmed b. Hanbel'e yapılan baskı ve

5 Câbirî, *Arap-İslam Medeniyetinde Entellektüeller*, 143-144.

6 Arca, "Fahredden Razi'nin Mutezile Eleştirisi", 315.

7 Akoğlu, "Halku'l-Kur'an Tartışmaları", 13.

8 Akoğlu, "Halku'l-Kur'an Tartışmaları", 18.

9 Kılavuz, "Bişr b. Gıyâs", 6/220.

zulümle özdeşleşmiştir. Bu özdeşleştirmeden dolayı genellikle iktidarın ehl-i-Hadis taraftarlarına özelde ise Mu'tezile'nin ehl-i hadis üzerinde yapmış olduğu baskı anlaşılmıştır. Buna mukabil; genelde tarih boyunca İslam dünyasındaki fikir akımlarının gücü ele geçirincede diğerleri üzerinde uygulamış oldukları baskılar, özelde ise ehl-i-Hadis'in diğer mezhepler üzerinde uygulamış olduğu baskı ve şiddet akıllara gelmemiştir. Bu bağlamda bazı mezhep mensuplarının diğer mezhep mensuplarına karşı uygulamış olduğu, özellikle ehl-i Hadis'in farklı düşüncelere sahip insanlara yapmış oldukları baskı ve zulmü "Karşı Mihne" diye adlandırabiliriz. Bu makalede Hanbelî düşünceye mensup kişilerin uyguladıkları karşı mihne örnekleri arasında zikredilebileceğimiz İbn Akîl, Ebû Nasr el-Kuşeyrî ve İzz b. Abdüsselam'ın bizzat maruz kaldıkları baskılar üzerinde durulacaktır.

1. Hanbelî Düşünceye Mensup Olanların Uyguladıkları Karşı Mihne Örnekleri

Abbâsî halifesi Me'mûn döneminde halku'l-Kur'ân tartışmaları bağlamında yapılan dinî-siyasî uygulamalarının bir benzeri sonraki asırlarda Hanbelîler tarafından farklı düşüncelere mensup kişilere uygulanmıştır. İslam tarihinde "karşı mihne" olarak ifade edilebilecek bu uygulamaların bazı örnekleri yer almaktadır. Mihne sonrası dönemde Hanbelîler, buldukları şehirlerde siyasî yöneticilerin desteğini alarak halku'l-Kur'ân ve benzeri konuları, güç devşirmek ve muhalif olarak gördükleri kişileri bertaraf etmek için kullanmışlardır.

1.1. İbn Akîl (ö. 513/119) Mihnesi

Hicrî dördüncü ve beşinci yüzyılların başlarında İslam dünyasında birçok olay yaşanmıştır. Özellikle h. 334 yılında Abbâsî başkenti Bağdat'ın Büveyhîler¹⁰ tarafından ele geçirilmiş olması önemli gelişmelere sebep olmuştur. Bu asırlar aynı zamanda Bağdat'ta ilmi faaliyetlerin yoğun olduğu

---

10 Büveyhîler Mu'tezile'ye ve Şîliğe destek verir. Bu desteğin derecesi veya desteğin taassup olup olmadığı konusunda net bir şey söylemek zordur. Çünkü Eş'arîlik, Büveyhîler döneminde Şâfilik ve Sûfilikle ilişki içinde olmuş, Horasan bölgesinde taban bulmuş ve yayılmıştır. Ayrıca Eş'arî bir kelamcı olan Bâkîllânî (ö. 403/1013) Büveyhîler sarayında şehzadelerin eğitimiyle ilgilenir, Büveyhî hükümdarı tarafından Bizans'la ilişkilerde elçi olarak gönderilir. Bu bilgilerden yola çıkarak Kalaycı, Eş'arîliğin Büveyhîler döneminde yayılmış olmasının tesadüf olamayacağını dile getirir. Bk. Kalaycı, *Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, 67.

bir dönem olmasının yanında, hicrî dördüncü asrın son çeyreğinde Gazneliler'in tarih sahnesine çıktığı, ardından Selçukluların da tarih sahnesinde yer aldığı, Bağdat'ta dengelerin değişmeye başladığı bir zamandır. Diğer taraftan Büveyhîlerin güç kaybetmeye başladığı bu dönemde Abbâsî halifeliğine Kâdir-billâh'ın (ö. 422/1031) gelmesiyle Bağdat'ta işler değişmeye başlar.¹¹ el-Kâdir-billâh bağlı olduğu Sünnî düşünceyi (Hanbelîlik)¹² ve devletini, Büveyhîlerin hükümdarlığından kurtarmak için ince bir siyaset izler. Zira Büveyhîler'in Bağdat'a girmesiyle Şî-Sünnî çatışması hız kazanır ve şehrin sokaklarının sakin kaldığı nadir görülür.¹³ Hanbelîler, liderleri olan Berbehârî (ö. 329/941) ve İbn Batta'nın (ö. 387/997) taraftarlarını kışkırtmalarından dolayı Büveyhîler tarafından "baş belaları" olarak anılır ve meşhur olurlar. Hanbelîler o dönemde amme diye anılmakta, gündelik hayatın içinde sosyal-ekonomik-fikhî görünüme sahip olup Şî'lere (Büveyhîler) karşı sivil siyasî-dinî bir toplumsal hareket görünümü sergilemektedir.¹⁴ Hanbelîlerin Şî'a'ya karşı oluşu ve Abbâsî halifeliğinin Büveyhîler'e olan tutumu, Hanbelîler ile halifeyi bir anlamda birlikte hareket etmeye sevk eder. Bu yaklaşmanın sonucunda Hanbelîliğin sivil bir toplumsal hareket olmanın yanında devletin desteğini almak için halifenin siyasî otoritesini savunan bir harekete dönüşür, bu dönüşüm iki unsurun iç içe geçmesine neden olur.¹⁵ Hatta Hanbelîlerin Bağdat sokaklarında halifenin onlara muhtaçmış gibi bir hava estirdikleri İbnü'l-Bakkal'ın bize aktardığı rivâyetten anlaşılır.¹⁶ Bu birlikteliğe siyasal bir görünüm kazandırmak için Hanbelîlik devletin resmi söylemi haline getirilmeye çalışılır.¹⁷ Bu ittifakın sonucunda bir mezhebin itikadî söylemlerini bir Müslüman böyle inanmak zorundadır söylemiyle 17 Muharrem 409/1018 yılında¹⁸ tarihe "*Kâdirî İtikadı*" şeklinde geçen bir bildiri yayınlanır:

11 Hançabay, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik*, 264; Bozkurt, *Abbâsîler* 107-110.

12 Kalaycı, *Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, 67.

13 Bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/120; Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dinî-Siyâsi Hadiseler", 223-226. Bulut, "Karşı Mihne Uygulamaları", 85.

14 Holtzman, "İbn Akîl Mihnesi", 852.

15 Bulut, "Karşı Mihne Uygulamaları", 87.

16 "*Hilafet çadırıdır. Hanbelîler de onu taşıyan halatlarıdır. Şâyet halatlar düşerse çadır da çöker.*" Bu rivâyet bize Hanbelîlerin psikolojisi ve Bağdat sokakları hakkında bilgi vermektedir. Bk. İbn Ebû Ya'la, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, 1/189.

17 Lapidus, *İslâm Topluları Tarihi*, 1/250.

18 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 15/576.

“...Ayrıca şunları bilmek lazımdır: Allah’ın kelamı mahlûk değildir. O konuşmuştur ve onu Cibril’in lisanı vasıtasıyla Resulüne vahyetmiştir. Cibril O’ndan duyduktan sonra Muhammed’e, Muhammed ise ashabına ve ashabı cemaate iletmiştir. Mahlûkların onu tekrarlaması da yaratılmış bir şey değildir; çünkü bu Allah’ın konuşmuş olduğu kelamın ta kendisidir ve kelam değildir ve böyle tekrarlanmış veya hafızaya tevdi edilmiş olsun, yazılmış veya işitilmiş olsun, behemehâl böyle kalır. Onun herhangi bir halinde mahlûk olduğunu iddia eden kâfirdir ve tövbeye davet edildikten sonra ısrar ederse kanını akıtmak caizdir. Keza bilinmeli ki; iman söz, amel ve niyettir. Söz dille, amel ise erkân ve azalarla olur. İman artar ve azalar; itaatle artar, masiyetle azalır.”¹⁹

Bu bildiri ile Hanbelîler iktidarın desteğiyle kendilerini meşrulaştırmış ve muhalif olarak gördükleri diğer mezhepler bu bildiriyle gayrimeşru ilan edilir.²⁰ Zira Kâdiri akidesinin ilanı ile bu fikirler dışında herhangi bir fikrin yayılması, tartışılması yasaklanır. Buna uymayanlara ise yaptırım uygulanacağı ve Mu’tezilî âlimlerden tövbe etmeleri istenir.²¹ Bunların yanı sıra akîde metninin Cuma günleri Bağdat’taki Mehdi Cami’sinde ders halkalarında okutulması²² Bağdat’ta Sünniliğin yeniden canlanışının başlangıcı olarak görülür.²³ Bu canlanmanın etkilerini Hanbelî mezhebi mensupları Şam bölgesi başta olmak üzere diğer şehirlere yayılarak gösterir.²⁴ Abbasî halifesi el-Kâdir de bu canlanmaya destek olmak için Gazneli Mahmud’a (ö. 421/1030) mektup gönderir; alınan kararlara uyulmasını talep eder. Kâdir-billâh’ın isteklerini uygulamaya koyan Sultan Mahmud, toplumu Ehl-i Sünnet inancı dışındaki inançlardan temizlemek için, onları takip ettirir, minberden lanet ettirir, sürgüne gönderir, öldürtür.²⁵ Gaznelî

19 Bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/289-292; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 241-243.

20 Toru, “Eş’arî Âlimlerin Nazarında Hanbelîlik”, 135.

21 Bu uygulamanın toplumsal yansımalarını, derecesini göstermesi açısından Hanefî kâdısı Saymerî (ö. 436/1045) 417’de Bağdat’ta noterlik görevine atanmak için başvuru yaptığında, her ne kadar Hanefî olsa da Mu’tezilî görüşlere sahip olduğuna dair şüpheler nedeniyle, Hanbelî İbnü’ş-Şevârib ondan tövbe etmesini ister. Onun huzurunda görüşlerinden vazgeçtiğine dair bir rivâyet nakledilir.” Bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 1995, 15/176; Başoğlu, “Saymerî, Hüseyin b. Ali”, 36/216.

22 Genç, “Bağdat’ta Yaşanan Dini-Siyâsi Hadiseler”, 128; Küçükaşçı, “Kâdir-Billâh”, 24/128.

23 Lapidus, *İslâm Toplamları Tarihi*, 1/250.

24 Emiroğlu, “Bahrî Memlûkler Döneminde Hanbelî-Eş’arî Münasebetleri”, 462.

25 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 1995, 15/124.

Mahmud'un Abbasî halifesine itaat etmesi ve Kâdirî akidesi politikasının uygulayıcısı olması iki devleti birbirine yakınlaştırır.²⁶ Bu yakınlaşmanın derecesini Abbasî halifesinin onu bir mektupla Bağdat'ı kurtarmak için şehre çağırmasından anlayabiliriz. Halifenin bu isteği Gazneli Mahmud 421 yılında ölünce gerçekleşemez.²⁷

Bu dönem de Bağdat'ta bulunan mezheplerin hamîleri vardır. Ebû Sa'd el-Müstevfî (ö. 494/1101), Ebü'l-Kâsım el-Halebî Hanefîlerin, Ebû Ali el-Menî (ö. 463/1071) ve Nizâmülmülk (ö. 485/1092) Şâfiîlerin,²⁸ Ebû Mansûr b. Yûsuf ve Ebû Abdullah b. Cerede (ö. 476/1084) Hanbelî mezhebinin hamîleridir.²⁹ Mezhepler kendilerini destekleyen hamîleri sayesinde ilmî devamlılıklarını korur ve sağlar. Hicrî dördüncü ve beşinci yüzyıl Hanbelî mezhebi için altın çağ isimlendirilmesi yapılır.³⁰ Ebû Hâmid (ö. 403/1013) bu çağın başında Hanbelî mezhebinin başındaki imamdır. Bu âlimin yetiştirdiği İbnu'l-Bakkal (ö. 440/1048) ve İbn Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (ö. 458/1066) bu dönemde ön plana çıkar, Ebû Ya'lâ ve öğrencileri Şerif Ebû Ca'fer (ö. 470/1077) ve İbn Akîl (ö. 513/1119)³¹ bu yüzyıla ağırlığını koyar. Ebû Ca'fer, Büveyhiler döneminde baş belaları olarak meşhur olan, kendisi gibi Hanbelî Berbeharî ve Batta'nın hayat tarzını benimseyen bir aktivist ve Hanbelî mensupları için rol modelidir. Bağdat'taki tüm Sünnî düşünce karşıtı hareketlere karşı toplumu organize ederek onlara liderlik yapmaktadır. Bu önderliği toplumun iki farklı kesimi olan avam ve havas tabakasına karşı yapar. Avam tabakasına karşı gündelik hayatın içinde fıkhi kuralların uygulanması hususunda, havas tabakasına ise; özellikle akılcılara karşı bir mücadele verir.³² Havas'a karşı verdiği mücadelelerden biri de kendi mezhebine mensup olan İbn Akîl'e karşıdır. Ebû Ca'fer'in vermiş olduğu mücadeleye Holtzman, *mihne* ismini vermektedir.³³

26 Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, 112.

27 Genç, "Bağdat'ta Yaşanan Dinî-Siyâsi Hadiseler", 239.

28 Bk. Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, 235.

29 Bk. Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, 235.

30 Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefî Söylem*, 68.

31 İbn Akîl, hicrî 431 yılında Bağdat'ın Bâbü't-Tâk semtinde Mu'tezili eğilimleri olan Hanefî mezhebine mensup bir ailede doğmuştur. Bâbü't-Tâk, Hanefî tüccarların ikamet ettiği, ticarî ve sınaî faaliyetlerin canlı olduğu bir pazar yerine sahip bir semttir. Bk. Holtzman, "İbn Akîl Mihnesi", 855; Yavuz, "İbn Akîl, Ebü'l-Vefâ", 19/301.

32 Holtzman, "İbn Akîl Mihnesi", 852.

33 Holtzman, "İbn Akîl Mihnesi", 861.

İbn Akîl Hanefî mezhebine mensup olmasına rağmen Hanbelî, Eş'arî, Mu'tezilî âlimlerden dersler alır. Hanbelîler'in önderlerinden olan hocası Ebû Ya'la b. el-Ferra'nın (447-448 senelerinde) ders halkasında bulunur. Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Bağdat'a girdiği sene, Selçuklu ordusu ele geçirdikleri köy ve kasabaları yağmalar. Bu yağmalama, Hanefî mezhebinin yoğun olduğu Bâbü't-Tâk semtinde de olur. İbn Akîl bu yağmalama haberi ile Hanbelîlerin "en saygıdeğer şeyhi" olarak bilinen tüccar Ebû Mansur b. Yûsuf'un telkinleriyle mezhep değiştirip Hanbelî mezhebine geçer. Bâbü't-Tâk semtinin kendi mezhepdaşları tarafından yağmalanması onun kendi mezhebinden duygusal olarak kopuşuna zemin hazırlamış olması muhtemeldir. Bu kopuş yaşanırken Hanbelî bir âlimin derslerini takip etmesi, derslerde dikkat çeken bir öğrenci olması, hamisi tarafından mezhep değişikliğinin teklif edilmesi sonucu mezhebini değiştirir.³⁴ Bu mezhep değişiminden sonra hocası Ebû Ya'la vefat edene kadar onun derslerine devam eder. Bu sırada Ebû Mansur İbn Akîl'in deyişiyle kendi fetvalarını kendisinden daha yaşlı ve genç olanların fetvalarına tercih eder. Hocasının tedrisatında bulunduğu on bir yıl boyunca diğer öğrencilerden daha fazla hocasına yakın bir öğrenci olur. Hocasının h. 458 yılında vefat etmesiyle hocasından boşalan Câmîu'l-Mansûr'daki Bermekî³⁵ halkasının müderrisliğine atanır.³⁶

Bu müderrisliğe atanırken kendisine rakip olan ve müderrisliğin kendisinin hakkı olduğunu düşünen Şerif Ebû Ca'fer'in muhalefetiyle karşılaşır. İbn Akîl'in bu müderrisliğe atanmasını sağlayan Ebû Mansur, zengin bir tüccar olmasının getirmiş olduğu gücü çok iyi kullanan, siyasî ve idarî kabiliyeti yüksek bir şahsiyettir. Zira İbn Akîl'in, Ebû Mansur'un Bağdat'ta meydana gelen olaylarda önemli bir siyasi rol oynadığını söylemesi, yukarıdaki bilgiyi teyit eder.³⁷ Bu yüksek kabiliyetlere sahip Ebû Mansur, Hanbelîler arasında boşalan manevi önderliğe halife üzerindeki nüfuzunu kullanarak kendi himayesinde yetişen İbn Akîl'in atanmasını sağlar.³⁸ Çünkü bu atama ile Ebû Mansur'un Bağdat'taki Hanbelîler üzerinde tam hâkimiyet sağladığı söylenebilir. Ebû Mansur'un bu adımı atmış

34 Holtzman, "İbn Akîl Mihnesi", 855.

35 Bu cami Basra Kapısı'nda bulunan Ulu Camii'dir. Bk. Holtzman, "İbn Akîl Mihnesi", 856.

36 Receb, *Zeyl*, 1/321-322.

37 Makdisi, "İbn 'Akîl", 3/700.

38 Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, 205.

olması aslında Şerif Ebû Ca'fer'i rakip olarak görmesinden dolayıdır. Hanbelîler arasında yaşananları İbn Akîl üzerinden Hanbelîlerin üst tabakası arasındaki güç ve iktidar mücadelesi şeklinde yorumlamamız yanlış olmayacaktır. Holtzman, on bir yıl boyunca İbn Akîl'in hocasına kendisinden daha yakın olmasının Ebû Ca'fer'in ona karşı bir kinin oluşmasına sebep olduğunu dile getirir.³⁹ Ebû Ca'fer ve arkadaşlarının ona karşı cephe almalarının sebeplerinden biri de İbn Akîl'in (yirmi yedi yaşında) genç yaşına rağmen kazanmış olduğu imtiyazdır.⁴⁰ Ancak bu atamanın yapılmasından iki sene sonra 460 yılının Muharrem ayında Ebû Mansûr'un⁴¹ vefat etmesi üzerine Bağdat Hanbelîlerinin liderliğini Ebû Ca'fer'in üstlenmesi İbn Akîl için durumun tersine dönmesine sebebiyet verir. Zira bir taraftan Ebû Ca'fer, İbn Akîl'i nasıl mağlup edeceğinin yollarını aramaya başlarken diğer taraftan da İbn Akîl ondan ve dostlarından gizlenir. Bu kaçış esnasında yazmış olduğu eserlerini bir arkadaşına verir. Arkadaşı da onun kitaplarını okuduktan sonra Hallac'a karşı müspet ifadeleri okuyunca durumu Ebû Ca'fer'e bildirir.⁴² Bunun yanında İbn Akîl gizlenmeye başladığından beri gizlice Mu'tezilî âlim olan Ebû Ali İbnü'l Velîd'in yanına gider, Mu'tezile mezhebinin bilgilerini ve kelâmını öğrenmeye çalışır.⁴³ Bu durumdan haberdar olan Ebû Ca'fer ve arkadaşları onu Mu'tezilî olmakla suçlar. Zira Kâdirî akidesine aykırı olması sebebiyle bu dönemde Mu'tezilî olmak tehlikeli kabul edilir.⁴⁴ Bu durumu bir fırsat olarak değerlendiren Ebû Ca'fer ve arkadaşları, İbn Akîl'i Kâdirî akidesini benimseyen müminleri bu yoldan sapmalarına neden olan tehlikeli biri olarak gösterir hatta halk nezdinde sapkın biri olarak ilan eder ve idamını isterler.⁴⁵ Hicrî. 465 yılına kadar gizli bir şekilde yaşamak zorunda kalan İbn Akîl'in bu dönemdeki en önemli destekçisi, Ebû Ca'fer'in rakibi olan Hanbelî Hâşimî kabilesinin lideri olan Ebü'l-Fevâris'tir. Aynı zamanda İbn Akîl, bu dönemde Ebû Mansûr b. Yusuf'un damadı Ebü'l-Kâsım'ın himayesini kazanmaya çalışarak Bâbü'l-Merâtib semtinde yaşamaya çalışır. Ebû Ca'fer, İbn Akîl'in

39 Holtzman, "İbn Akîl Mihnesi", 856.

40 Makdisi, "İbn 'Akıl", 3/700.

41 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarîh*, 8/210.

42 Receb, *Zeyl*, 1/322; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16/113.

43 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16/19; Holtzman, "İbn Akîl Mihnesi", 885.

44 Bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 1995, 16/88, 105-106; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 15/895; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, 281.

45 Receb, *Zeyl*, 1/322; Holtzman, "İbn Akîl Mihnesi", 858.

iki destekçisinin desteğini kırmak için halifenin yanındaki nüfuzunu kullanır ve bunda da başarılı olur.⁴⁶ Nihâî olarak Ebû Ca'fer'e karşı mağlubiyetini kabul eden İbn Akîl, Mu'tezilî fikirlerden vazgeçtiğini ve Hallâc-ı Mansûr'un (ö. 309/922) zındık olduğunu, bu sebeple öldürülmeyi hak ettiğini söyler.⁴⁷

1.2. Ebû Nasr el-Kuşeyrî (ö. 514/1120) Mihnesi

447 yılında Bağdat'a girerek Büveyhîler'in Abbasî halifesi üzerindeki siyasî-askerî baskısına son veren Selçuklular, benzer şekilde halife üzerinde bir hâkimiyet tesis ederler. Ancak Selçukluların halife üzerinde kurdukları hâkimiyetin bir benzerini toplumda da oluşturdukları/oluşturacakları anlamına gelmemelidir. Zira Selçuklular, Abbâsî halifesine karşı tesis ettikleri nüfuzu, sokakların hâkimi ve Halifenin destekçisi olan Hanbelîlere karşı kuramazlar ve büyük bir dirençle karşılaşır. Bu direnci kırabilmek, topluma nüfuz edebilmek, toplumu yönlendirebilme gücüne sahip olmak için âlimleri kontrol etmesi gerekir. Bunun için vezir Nizâmülmülk özel ve özerk, Şâfiî-Eş'arî mezhebini esas alan, idaresi Selçukluya ait olan bir Nizâmiye medresesi kurmaya karar verir. Vezir medresenin vakıfnamesine koyduğu şartlarla medrese üzerinde tam yetkiye sahiptir.⁴⁸ Ancak Hanbelîler'in önde gelen simalardan Ebû Mansûr b. Yûsuf, Ebû Ya'la b. el-Ferrâ, Ebû Ca'fer önderliğinde buna direnç gösterir. Ancak Ebû Mansûr b. Yûsuf, Ebû Ya'la b. el-Ferrâ'nın ölümü ve kendi iç meseleleri (İbn Akîl olayı) yüzünden Hanbelîler güç kaybeder. Bu yaşananlar üzerine Nizâmülmülk, İbnü'l Kuşeyrî'ye şehrin her mescit ve camisinde vaaz verme yetkisi vererek, Bağdat Nizâmiye medresesine vaiz olarak atar. Zira bu atama sıradan atama olmayıp vezirin planlayarak yapmış olduğu bir hamledir.⁴⁹ Bağdat'a geldikten sonra vaazlarıyla insanları etkileyen İbnü'l-Kuşeyrî'nin verdiği vaazlara Müslümanlar dışında diğer din mensupları (Yahûdiler ve Hıristiyanlar) da katılır, her sohbet sonunda gayrimüslimlerden bir veya birkaçı Müslüman olur. Kuşeyrî bir anda Bağdat gündemine oturur. Hanbelîler, Kuşeyrî'yi "yozlaşmış bir idari görevli" olarak gördükleri Nizâmülmülk'ün siyasî gücünü kullanarak

46 Holtzman, "İbn Akîl Mihnesi", 856-857; Makdisi, "İbn 'Akıl", 3/700.

47 Holtzman, "İbn Akîl Mihnesi", 861.

48 Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, 264-265; Yavuz, *Coğrafya ve Mezhep*, 201; Makdisi, *Din Hukuk Eğitimi*, 254-255.

49 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 1995, 16/181; Makdisi, *Din Hukuk Eğitimi*, 254-255.

Bağdat halkını etkilemeye çalışan biri olarak görür. Geniş halk kitlesinin kendisine karşı olan teveccühü akabinde Kuşeyrî, coşkulu ve heyecanlı vaazlarının yanında kendi mezhebinin üstünlüğünden bahseder, Hanbelîler hakkında olumsuz konuşur. Onları Mücessime'ye benzemekle itham eder.⁵⁰ Kuşeyrî'nin vaazları sebebiyle psikolojik üstünlüklerini kaybeden Hanbelîler, yollarda ve çarşılarda giderken Eş'arîlere sataşır ve bunun sonucunda Bağdat sokaklarında artan bir gerginlik havası oluşmaya başlar. Bağdat Eş'arî mezhebinin ve Nizâmiye medresesinin müderrisi Ebû İshâk eş-Şîrâzî, sokaklardaki bu olumsuz havayı yumuşatmak gayesiyle Hanbelîler'in lideri Şerîf Ebû Ca'fer'in mescidine birkaç kez gider. Olumlu bir yanıt alamadığı gibi Şerîf Ebû Ca'fer'in olayların akışından gayet memnun olduğunu ve sokağın tansiyonunu düşürmeye hiç niyetinin olmadığını görür. Çünkü kendisi Bâbü'n-Nûbî'nin ön tarafındaki bir camide gizlenerek olayları yönlendiren kişidir. Buradan umduğunu bulamayan eş-Şîrâzî'nin, Nizamülmülk tarafından kendisine istediğin yerde vaaz verme yetkisi verilen Kuşeyrî'nin bir adım daha ileri giderek Şerîf Ebû Ca'fer için yaptırılan Rusâfe'deki Bâbü'n-Nûbî Camisinde vaaz vermesini ister. Bu talebi duyan Ebû Ca'fer halifenin yanına giderek bunun engellenmesini istese de talebine olumlu karşılık bulamaz. Çünkü Kuşeyrî'nin siyasî gücü baskındır. İki taraf arasında ipler kopar, sokaklardaki durum sözlü saldırıdan fiili saldırıya geçer. Kuşeyrî'nin bir vaazı sonrası Yahudi biri İslâm'ı kabul eder ve bunu kutlamak için ata bindirilerek Bağdat sokaklarında dolaştırılır. İbnü'l-Cevzî'ye göre Kuşeyrî sokaktaki coşkuyu artırır, Hanbelîler'in onlara saldırmasını bekler. Umdukları gerçekleşmez. Bunun üzerine Kureyşî'nin mensupları Bâbü'n-Nûbî Camisinde bulunan Ebû Ca'fer'e saldırıya karar verir. Camiye ulaştıklarında ellerindeki paraları⁵¹ cami bekçisinin üzerine fırlattılar. Bu fırlatmanın akabinde Hanbelîleri kendilerine tuğla atarken bulurlar ve çatışma başlar. Atılan tuğlalardan biri Şâfîî olan Nûbî Camisi'nin kapıcısına isabet eder ve ölür. Hanbelîler sayıca üstünlüklerine güvenerek Salı pazarına da saldırır ve burada da bir terziyi öldü-

50 Holtzman, "İbn Akîl Mihnesi", 864-865.

51 Paraların Hanbelîlerin üzerlerine fırlatmalarının sebebi, Kuşeyrî'nin Bağdat'taki sohbetlerinden sonra Müslüman olanlara ücret veriyordu. Bunu yaparak hem sayılarını artırmaya hem de insanları Müslüman olamaya teşvik ediyordu. Hanbelîler bunun yanlış olduğunu dile getirmek için "Bu rüşvet İslâm'ıdır takvâ İslâm'ı değil" diyerek tepkilerini ortaya koymuşlardır. Bu şekilde Müslüman olanlara da "Rüşvetin Müslümanı" sözüyle sataşmışlardır. Bu itirazlara tepki olarak paraları bekçinin/Hanbelîler'in üstüne atmışlardır. Bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16/181; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 19/326-327.

rürler. Eş'arîler kaybedeceklerini fark ettiklerinde Nizâmiye Medresesi'ne sığınır. Ölü haberlerini duyan Ebû İshâk eş-Şîrâzî ve arkadaşları, Nizâmülmülk'e durumun vahametini anlatan ve Ebû Ca'fer'in tutuklanmasını isteyen mektup yazarlar. Hatta Horasan'a gidip durumu Nizamülmülk'e anlatmak ister.⁵² Nizâmülmülk kendisine gelen mektuba verdiği cevapta sultanın herhangi bir mezhebi üstün tutmak gibi bir gayesinin olmadığını, medresenin kurulma amacının ihtilafları çözmek, Sünnîliği güçlendirmek gayesiyle kurulduğunu dile getirir. Yaşanan olaylar devam ederse medresenin kapatılacağını, medreseyle ilgili olumsuz konuşmaların derhal sona erdirilmesini söyler. Bu cevap ve hakkındaki dedikodular⁵³ Ebû İshâk eş-Şîrâzî'yi Bağdat'ı terk etme düşüncesine iter. Bunu öğrenen halife olası durumun sonuçlarını tahmin ettiği için bu duruma ivedilikle müdahale eder.⁵⁴

Vezir Fahrüddeve; Şerîf Ebû Ca'fer, Ebû İshâk eş-Şîrâzî, İbnü'l-Kuşeyrî'yi taraflar arasında sulh yapmak için hilafet sarayında bir araya toplar ve bir sulhun olduğu haberini halifeye bildirir.⁵⁵ Yapılan anlaşmanın bir sonucu olarak İbnü'l-Kuşeyrî halifenin kendisine vermiş olduğu korumalarla Kasr Camisinde vaazlar verir. Söz konusu camide verdiği bir vaaz sırasında el-Eş'arî'nin görüşlerini aktaran İbnü'l-Kuşeyrî'ye Hanbelî bir âmâ Kur'ân-ı Kerîm'den deliller getirerek itiraz eder. Bunun üzerine İbnü'l-Kuşeyrî'nin ondan şikâyetçi olması tekrardan bir fitnenin çıkması-

52 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16/181-182; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/261-262; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 19/322; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 16/59; Hançabab, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik*, 302; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavga-ları*, 293-295.

53 Yaşanan olaylarda Kuşeyrî'yi desteklediği için Hanbelîler onun Ahmed b. Hanbel'in üstünlüğünü kabul etmediğini, onu ve mezhebini ortadan kaldırmak gayesi olduğu dedikodusunu Bağdat sokaklarına yayarlar. Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavga-ları*, 295.

54 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16/182; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavga-ları*, 295-296.

55 Sulh yapılırken her iki tarafın birbirine karşı nasıl bir psikolojik ve zihinsel yapıya sahip olduğunu anlamak için aralarında geçen diyaloga bakmak yeterli olacaktır. Halifenin yapmış olduğu sulh çağrısına incinmiş bir tavırla gelen Ebû Ca'fer, halife tarafından kendisine yöneltilen sulh çağrısına "Sulh mu? Hangi sulh? Sulh, vesayet, borç, miras taksimi yahut da mülk konusundaki anlaşmazlıklarla ilgili hasımlar arasında olur. Halbuki bu Eş'arîler bizim kafir olduğumuzu, biz de bizim inandığımız itikada inanmayanların kafir olduğunu düşünüyoruz. Aramızda hangi sulh olacak" şeklinde cevap verir. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16/183; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 19/327.

na sebep olur. Başlayan olaylar üzerine Ebû İshak eş-Şîrâzî, Selçukluların Bağdat temsilcisi Amîdüddevleye ve Vezir İbnu Cüreyh'e mektup yazarak olayların sonlandırılmasını ister. Bu üzerine her iki devlet görevlisi askerleriyle olaya müdahale ederek sokaktaki taşkınlığı bitirir. Ebû İshak eş-Şîrâzî tüm olanları anlatan bir mektubu Nizâmülmülk'e yazar.⁵⁶ Bu sefer Nizâmülmülk, halifeye Hanbelîlerin hoşuna gitmeyecek bir mektup yazar ve olayların baş sorumlusunun tutuklanmasını ister. Halife tekrardan her iki tarafı toplayarak sulh yapar, taraflar arasında bir önceki toplantıdaki konuşmaların benzeri geçer. Bu görüşmenin sonunda "Kâdirî İtikadı" olarak bilinen esaslar üzerinde birleşilerek ayrılırlar. Ancak halife, Ebû Ca'fer'i kendi sarayında göz hapsine alır.⁵⁷ Alınan önlemlere rağmen Bağdat sokaklarında durulma olmaz. Bunun üzerine halife Nizâmülmülk'e sokaklarda huzurun sağlanması için Kuşeyrî'nin gitmesi gerektiğini belirten bir mektup yazar. Bu isteği Nizâmülmülk tarafından kabul görür ve Kuşeyrî Nişabur'a geri döner.⁵⁸

1.3. İzz b. Abdüsselâm (ö. 660/1262) Mihnesi

Hicrî dördüncü asrın sonuna doğru mezhep dağılımında önemli değişime uğrayan Dımaşk şehrinde Hanbelîlik, Ebû Zür'a Abdurrahman b. Amr (ö. 281/894) ile başlar.⁵⁹ Dımaşk'taki Hanbelî âlimlerin ekseriyetini dışardan gelen âlimler oluşturur⁶⁰ ve Hanbelî mezhebi Dımaşk'a sonradan gelen Benî Şîrâzî⁶¹, Benî Kudâme, Benî Müneccâ aileleri tarafından temsil edilir.⁶² Diğer taraftan Dımaşk'ta Şafî mezhebinin esaslarını Emevî Cami'sinde ilk kez bir halka kurarak okutan fakih Kenîz b. Abdullah (ö. 280/893)'tır. Hicrî dördüncü asra gelindiğinde ise bölgede Şafî mezhebiyle birlikte Eş'arî düşünce de yayılır, ulemâ ve halk tarafından benim-

56 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/230; Kara, *Mezhep Kavgaları*, 297-298.

57 Bk. Holtzman, "İbn Akîl Mihnesi", 868.

58 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16/196; Kara, *Mezhep Kavgaları*, 298-299; Holtzman, "İbn Akîl Mihnesi", 867-868.

59 İbn Ebû Ya'la, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, 1/205.

60 Elbeyli, *Şam Havzası* 280; Koca, "İbnü'l-Hanbelî, Ebü'l-Kâsım", 21/67.

61 Benî Şîrâz ailesi bu aileler arasındaki en eski aile olup hicrî beşinci asrın ikinci döneminde Dımaşk'a gelmiştir. Bu ailenin buradaki ilk temsilcisi olan Ebü'l-Ferec eş-Şîrâzî, Hanbelîliğin Suriye ve Filistin bölgesine yayılmasında önemli katkı sağlamıştır. Bk. Yılmaz, *Zengî ve Eyyubî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese*, 199.

62 Yılmaz, *Ulema ve Medrese*, 199.

senir.⁶³

Hicrî beşinci ve altıncı asırlarda Dımaşk ve diğer şehirlerde fiili çatışmaya varacak tartışmalar artmıştır. Özellikle Şam'da iki grup arasında Kur'ân'ın yazılı metninin ve tilavetinin mahlûk olup olmadığı konusu ihtilafli konulardan biridir. Şam bölgesinde yaşayan Hanbelî âlimlerden Ebû'l-Ferec eş-Şîrâzî (ö. 486/1093), Suriye Selçuklu sultanı Tutuş'un (ö. 488/1095) desteğini alarak sultanın huzurunda Eş'ârîlerle fikrî tartışmalarda bulunur ve yazmış olduğu bir eserde Eş'ârîleri çoğu meselede bidatçı sınıfına yerleştirir.⁶⁴ Bu dönemde ise Dımaşk halkı çoğunlukla Eş'arî mezhebine mensup Şâfiîler'den müteşekkildir.⁶⁵ Diğer taraftan bölgede Nurettin Zengi (ö. 569/1174) ve Eyyûbiler'in (569-/1174-1462) ilk dönemlerinde çok mezhepli bir uygulama ortaya konulsa da daha sonra bu terk edilip tek mezhepli (Eş'arîlik ve Şâfiîlik Propagandası) bir anlayışa dönülmüştür.⁶⁶ Tek mezhepli bir bakış açısı fethedilen şehirlere de taşınır (Şam, Halep, Mısır),⁶⁷ ve bu şehirlerde Eş'arî ve Şâfiî âlimler için medreseler inşâ edilerek bir câzibe merkezi haline getirilir. Eyyûbî sultanı Selâhaddin (ö. 589/1193) ortaya koyduğu uygulamalarla da Eş'arî mezhebine açık destek sağlar.⁶⁸ Selâhaddin döneminde devletin desteklediği-benimsediği fikirlere karşı en ciddi muhalefet yine Hanbelîlerden gelir.⁶⁹ Dönemin dinî-siyasî politikalarının bir sonucu olarak bu dönemde Hanbelîlerle Eş'arîler arasındaki mücadele sekteye uğramaksızın devam eder. Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin oğlu el-Melikü'l-Azîz (ö. 595/1199) zama-

63 Bk. Elbeyli, *Şam Havzası*, 83-84, 284-286, 295-296.

64 Kalaycı, *Eşarîlik Maturidilik İlişkisi*, 188.

65 Sever, *İktidar ve Dini Düşünce*, 117.

66 İzzeddin b. Abdüsselâm, *Mülhatü'l-i'tikad*, 11.

67 Sultan Selâhaddin 564 yılında Mısır'ı aldıktan sonra ilk yaptığı icraat 566 yılında Nâsırıyye medresesini, 572 yılında da Salâhiyye medresesini yaptırır ve Şâfiîlere vakfeder. Kalaycı, *Eşarîlik Maturidilik İlişkisi*, 171.

68 Selâhaddîn-i Eyyûbî, Mısır şehrini aldıktan sonra halkın Sünnîliği benimsemesi için Eş'arîliği anlatan "*Mürşide*" isiminde bir akaid kitabı yazdırmıştır. Hazırlanan bu metin, Mısır camilerinde okunur ve buna muhalefet eden tekfir edilir. Bu uygulama yaklaşık iki asırdan fazla bir süre devam etmiştir. Bk. Kalaycı, *Eşarîlik Maturidilik İlişkisi*, 172-175; Sever, *İktidar ve Dini Düşünce*, 123.

69 Buradaki çatışmanın şiddetini göstermesi açısından şu hadise bize bir fikir vermektir: Şâfiîler için yaptırılan bir medreseye Yahûdiler, Hıristiyanlar ve Hanbelîlerin girmesi yasaklanır. Hanbelî mezhebinin Yahûdiler ve Hıristiyanlar ile beraber anılması Eş'arîlerin Hanbelîlere bakış açısının derecesi hakkında bize bilgi vermektedir. Kalaycı, *Eşarîlik Maturidilik İlişkisi*, 174.

nında Eş'arî propagandası artarak devam ettirilir, hatta 595/1199 yılında Hanbelîlerin tamamen şehirden gönderilmesi dahi düşünülür. Ancak Melikü'l-Azîz'in vefat etmesi üzerine bu gerçekleştirilemez. Diğer taraftan bu dönemde Eş'arî kâdısı Sadreddin Abdülmelik b. Dirbâs'ın bu politikayı zorla dayattığı, kabul etmeyen veya karşı çıkanları ise tekfir ettiği söylenir.⁷⁰ Bununla birlikte 597 yılında Şam bölgesi nâibi olarak tayin edilen el-Melikü'l-Muazzam Şerefeddin (ö. 624/1227), Eyyûbî devletinin mezhep politikalarına uymaz ve uymamakla kalmadığı gibi bu politikayı değiştirir.⁷¹ Eyyûbî sultanları Şâfiî olmasına rağmen o Hanefî'dir⁷² ve kendisinden sonra Şam bölgesinin Hanefîler için bir merkez olmasında önemli bir role sahiptir. Kendi mezhebi dışında diğer mezheplere de destek olur, Eyyûbî devletinin bir politikası olarak dışlanan Hanbelî mezhebine destek verir, medreseler yaptırır. Bu uygulamalar, Hanbelî mezhebinin Şam bölgesinde güçlenmesine sebep olur. el-Melikü'l-Muazzam'ın sağlamış olduğu imkânlardan istifade eden Hanbelîler bölgede tekrardan faaliyetlerini yoğunlaştırır. Nitekim Hanbelî fakihî Muvaffakuddin İbn Kudâme (ö. 620/1223), Melikü'l-Muazzam ile kurmuş olduğu iyi ilişkiler sonucunda daha önceleri halkın kendilerine izin vermediği Dımaşk Emeviyye Camisi'nde bir mihrap kurulmasını sağlar. İbn Kudâme burada namaz kıldırmanın yanında dersler verir ve yazmış olduğu *el-Burhân fî beyâni'l-Kur'ân* ve *"Münâzara fi'l-Ḳur'âni'l-'azîm (Hikâyetü'l-münâzara fi'l-Kur'ân ma'a ba'zı ehli'l-bid'a)* adlı eserlerinde Hanbelî âlimlerin halku'l-Kur'ân konusundaki görüşlerini sürdürmektedir. Söz konusu eserlere bakıldığında ise dönem itibarıyla Hanbelî âlimlerin halku'l-Kur'ân tartışmalarını hâlâ canlı tuttukları görülmektedir.

İbn Kudâme ile birlikte Dımaşk bölgesinde tekrardan gücünü artırmaya başlayan Hanbelîler, Eyyûbîler'in Dımaşk ve el-Cezîre kolu hüküm-

70 Kalaycı, *Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, 174-175; Emiroğlu, "Memlüklerde Hadis ve Ulema", 370-371.

71 Bu politika değişikliğini yapmış olduğu atamalardan ve mezheplere yaklaşımından rahatlıkla anlayabiliriz. Mescid-i Aksâ'nın Şâfiî imamının görevine son verip Hanefî bir imamı oraya tayin eder. Harem-i Şerîf'te Kiraât-ı Seb'a eğitimi verilmesi için yaptırılan medreseye vakfedilen vâkıftan sadece Hanefîlerin faydalanır. Ebû Hanîfe'ye yöneltilen eleştirilere cevaplamak için bizzat kendisi bir reddiye kaleme alır. Zemahşerî'nin yazmış olduğu el-Mufassal adlı eseri ezberleyene yüz dinar ve hilat verir. Kalaycı, *Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, 175.

72 Kalaycı, *Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, 175; Kılıç, "Alim ve Devlet Adamı Olarak Eyyubi Meliki 'el-Melikü'l-Muazzam'", 339; Çeker, "Ebü'l-Ferec Eş-Şîrâzî", 10/71-72.

darı el-Melikü'l-Eşref Mûsâ (ö. 635/1237) zamanında daha da güçlenmişlerdir. Zira Eşref Mûsâ'nın kendisi mantık ve kelâmıla uğraşanlara karşı cephe alır, artık medreselerde fıkıh, tefsir, hadis dışında başka bir ilimle meşgul olunmayacağını, felsefe ve mantık ile uğraşanların sürgün edileceğini bildirir.⁷³ Ayrıca şehirde inşa edilen Eşrefiyye Dârü'l-hadis'inin yönetimi mantık ve aklî ilimlerle uğraşanlara karşı mücadele edenlerin başında gelen İbnü's-Salâh'a verilir.⁷⁴ Kelam ve felsefî ilimlerle uğraşmaya karşı başlatılan bu cephe alma sonrasında el-Melikü'l-Muazzam'ın daveti üzerine Dımaşk'ta Azîziyye Medresesi'nde ders veren Seyfeddin el-Âmidî (ö. 631/1233) çeşitli bahaneler ileri sürülerek görevinden azledilir.⁷⁵

Hanbelî ve hadis taraftarlarının gün geçtikçe artan etki ve nüfuzlarının bir diğer sonucu olarak Şâfiî ve Eş'arî İzz b. Abdüsselâm'a (ö. 660/1262) karşı kara bir propaganda başlatılır. 577/1181 tarihinde fakir bir ailenin bir evladı olarak Şam'da doğan İzz b. Abdüsselâm, ilim hayatına geç başlar ve ilim öğrenmek için Bağdat ve Mısır'a yolculuklar yapar. Hocaları arasında Seyfeddin el-Âmidî (ö. 631/1233), ve Ebû Hafs Ömer es-Suhreverdî (ö. 632/1236) gibi döneminin tanınmış âlimleri bulunmaktadır. Nev-i şahsına münhasır, taklidi reddeden, içtihadı savunan, bidatlere karşı mücadele eden ve siyasiler üzerinde nüfuz sahibi bir kişi olan İzz b. Abdüsselâm, döneminde tercih edilen şerh, ihtisar veya haşiye türü metin yazmak yerine özgün eserler telif eder. Kâdılık, hatiplik ve müderrislik görevlerinde bulunan Abdüsselâm, hayatının büyük bir kısmını Eyyübîler, son on yılını da Memlûklüler devrinde geçirir. Resmi görevlerinin yanında toplumun içinde yer alarak vaaz ve irşad faaliyetlerini sürdürür, toplumun içindeki hurafe ve bidatlere karşı mücadele eder, siyasilerin yanlış kararlarına ve uygulamalarına karşı gelerek halkı da bilgilendirir.⁷⁶

Yukarıda bahsedildiği üzere Hanbelîler Dımaşk bölgesinde Melikü'l-Muazzam'dan beri tanınan hoşgörü karşısında kendilerini güçlendirmiş, siyasi otorite sahipleriyle iyi geçindikleri dönemlerde kendilerini devlete eklememişlerdir. Bu eklemleme ve güç artışı sonucunda rakip olarak gördükleri şahıs veya mezheplere karşı çeşitli yollara başvurmuş-

73 İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 13/252, 276, 286; Kaya, "el-Melikü'l-Eşref, Mûsâ", 29/65.

74 İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 13/269; Kandemir, "İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî", 21/65.

75 Yüksel, "Âmidî, Seyfeddin", 3/57.

76 Abdüsselâm, *İtikadın Güzelliği ve Bid'at Risâlesi*, 13-16.

lardır. Bu sindirme yollarından biri de tarih boyunca devamlı canlı tuttukları, üzerine devamlı kitap telif ettikleri “Kur’ân’ın mahlûk olup olmadığı” mevzusudur. El-Melikü’l-Eşref Mûsâ, Hanbelî müntesibi olsa da İzz b. Abdüsselam’a karşı ayrı bir ilgi ve alakası vardır. Hanbelîler bu ilgi ve alakayı kendi gelecekleri için tehlike olarak gördüklerinden Mu’tezile ile Eş’arîliğin aynı olduğu iddiaları üzerinden onun hakkında kara propoganda yapmışlardır. Bu tezviratın bir sonraki adımı olarak Hanbelîler İzz b. Abdüsselam’ı “Kelâmullah” konusunda selef akidesine muhalefet ediyor diye el-Melikü’l-Eşref Mûsâ’ya şikâyet ederler. Bunun üzerine emir bir mektup yazmış, onun “Kelâmullah” konusundaki görüşlerini bildirmesini ister. Mektubun kendisine ulaşmasının akabinde İzz b. Abdüsselam konu hakkında *Mülhatü’l-itikâd* isimli risaleyi yazar. Risâleyi okuyan el-Melikü’l-Eşref Mûsâ, onun halk için tehlikeli olduğunu düşünür ve ilk önce onun fetva vermesini yasaklar, daha sonra onu halktan tecrit ederek evine hapseder. Bu yaşananlar üzerine Hanefî Mahmud b. Ahmed el-Hasîrî ve Mâlikî Cemâleddin İbnü’l-Hacib gibi alimler el-Melikü’l-Eşref Mûsâ ile İzz b. Abdüsselâm arasında arabulucu olur. Yazdığı bu risâle Şâfiî, Mâlikî, Hanefî ve Hanbelî, âlimlerle birlikte sarayda Emir’in huzurunda okunur ve istişare edilir. Bu istişare sonunda olanları yanlış anladığı ve anlatıldığı kanaatine varan Emir, İzz b. Abdüsselâm’dan özür dilemiştir. Böylece Hanbelîlerin kendi gelecekleri için tehlike olarak gördükleri bu konu kapanmış, devlet ve halk nezdinde büyük bir itibar kaybı yaşamışlardır.⁷⁷

Sonuç

Halku’l-Kur’ân konusu, dinin temel inanç meselelerinden biri olmasına rağmen tarih boyunca temel inanç meselesinin bir parçası olarak tartışılmıştır. Bu tartışmanın ilk izlerini Kur’ân-ı Kerim’de, Hz. Peygamber hayatında ve sahabe devrinde bulmak mümkün değildir. Önce ilim meclislerinde tartışılan bu mesele, Abbasî halifesi Me’mûn döneminde dinî-siyasî bir konu haline getirilerek devlet politikası halinde halka ve ehl-i Hadis âlimlerine benimsettirilmeye çalışılmıştır. Abbâsî halifesi Me’mûn döneminde halku’l-Kur’ân tartışmaları bağlamında başlatılan mihne uygulamaların bir benzeri sonraki asırlarda Hanbelîler tarafından farklı düşüncelere mensup kişilere uygulanmıştır. İslam tarihinde “karşı mihne” olarak ifade edilebilecek bu uygulamaların birçok örneği bulunmaktadır.

77 Altıntaş, “İzzüddîn B. Abdisselâm’ın İki Akâid Risâlesi”25-26; Cihangir, “İzz bin Abdusselâm’ın Hayatı”, 189; H. Yunus Apaydın, “İbn Abdüsselâm, İzzeddin”, 19/286.

Mihne sonrası dönemde Hanbelîler, halku'l-Kur'ân meselesini kitap telifi yanında ilim meclislerinde sürekli gündeme getirerek canlı tutmuşlardır. Böylece buldukları şehirlerde siyasî yöneticilerin desteğini almak suretiyle halku'l-Kur'ân ve benzeri konuları güç devşirmek ve muhalif olarak gördükleri kişileri bertaraf etmek için kullanmışlardır. Bu makalede üç karşı mihne uygulama örneğine yer verilmiştir. Bunlardan ilki, Hanbelîlerin hicrî beşinci asırda Abbâsîlerin başkenti Bağdat'ta İbn Akîl'e uyguladıkları karşı mihnedir. İkincisi, yine aynı dönemde ve aynı şehirde yaşayan Eş'arî Ebû Nasr el-Kuşeyrî'ye uygulanan karşı mihnedir. Üçüncüsü de Eyyûbî ve Memlûklülerin önemli ilim merkezlerinden biri olan Şam'da yaşamış Eş'arî İzz b. Abdüsselâm'a Hanbelî mezhebine mensup olanların uygulamış olduğu baskılardır. Farklı yüzyıllarda Hanbelîler tarafından üç farklı âlime karşı uygulanan karşı mihne uygulamalarının ortak noktası, dinî tartışmalar bağlamında siyasî gücün desteği ve nüfuz mücadelesidir.

Kaynakça

İzzeddin b. Abdüsselâm. *Mülhatü'l-İ'tikad et-Terhîb an Salâti'r-Regâib (İtikadın Güzelliği ve Bid'at Risâlesi)*. çev. Ramazan Altıntaş. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021.

Ahmed b. Hanbel. *Kitâbü'l-İlel ve Ma'rifetü'r-ricâl*. thk. Muhammed b. Abbâs Vasiyyullah. Riyad: Dârü'l-Kabes, 2001.

Akoğlu, Muharrem. "El-Hayde Bağlamında Halku'l-Kur'an Tartışmaları". *Bilimname* 8/2 (2005), 13-32.

Akoğlu, Muharrem. "Mu'tezile'nin Siyasetle İmtihanı: Mihne Süreci". *Kur'an ve Toplumsal Bütünleşme (Mezhepler ve Dinî Gruplar Arası İlişkiler)*. ed. Hayati Hökelekli - Vejdi Bilgin. 149-173. Bursa: Burfaş Matbaası, 2015.

Akoğlu, Muharrem. "Siyasallaşma Sürecinde Halku'l-Kur'an Tartışmaları". *Bilimname* 37 (2019), 353-382.

Altıntaş, Ramazan. "İzzüddîn b. Abdisselâm'ın İki Akâid Risâlesi (Mülhatü'l-İ'tikâd ve Bid'at Risâlesi)". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2001), 23-54.

Apaydın, H. Yunus. "İbn Abdüsselâm, İzzeddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/284-287. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Arca, Abdullah. "Kelamullah ve Halku'l-Kur'an Bağlamında Fahreddin Razî'nin Mutezile Eleştirisi". *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20 (2018), 314-328.

Aydınlı, Osman. "'Kur'an'ın Yaratılmışlığı' Meselesi ve Mu'tezile'nin Tarihî Seyrindeki Yeri (I)". *Dinî Araştırmalar* 3/9 (2001), 45-62.

Başoğlu, Tuncay. "Saymerî, Hüseyin b. Ali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/215-216. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Bozkurt, Nahide. *Abbâsîler*. İstanbul: İsam Yayınları, 2021.

Bulut, Zübeyr. "Karşı Mihne Uygulamaları ve er-Risaletü'l-Kâdiriyye (Kâdirî İtikadı)". *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 15/1 (2017), 75-110.

Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap-İslam Medeniyetinde Entellektüeller*. çev. Numan Konaklı. İstanbul: Mana Yayınları, 1.Baskı., 2019.

Cihangir, Mahmut. "İzz bin Abdusselâm'ın Hayatı ve İlmi Kişiliği". *Edebali İslâmiyat Dergisi* 2/4 (2018), 179-203.

Çeker, Orhan. "Ebü'l-Ferec Eş-Şîrâzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/318-319. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.

Elbeyli, Ömer. *Şam Havzası (10. Yüzyılda Dımaşk'ta Ulemâ ve İlmî Hayat)*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.

Emiroğlu, Nagihan. "Hadis İlmî Açısından Bahrî Memlûkler Döneminde Hanbelî-Eş'arî Münasebetleri". *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (2019), 458-470.

Emiroğlu, Nagihan. "Memlûklerde Hadis ve Ulema". *İslam Tetkikleri Dergisi* 10/1 (2020), 365-387.

Genç, Süleyman. "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dinî-Siyâsi Hadiseleri ve Onun Sünnî Siyâseti". *Marife* 4/2 (2004), 219-243.

Hançabay, Halil İbrahim. *Abbâsîler Döneminde Vezirlik 295-530/908-1136*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.

Holtzman, Livnat. "İbn Akîl (ö.513/1119) Mihnesi ve İbnü'l-Kuşeyrî (ö.514/1120) Fitnessi". çev. Salih Çift. *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*. ed. Sabine Schmidtke. 852-874. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.

İbn Ebû Ya'la, Ebü'l-Hüseyn Muhammed. *Tabakâtü'l-Hanâbile*. thk. Muhammed Hâmid el-Fıkî. 2 Cilt. Kahire, 1952.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ. *el-Bidâye ve'n-nihâye: Büyük İslâm Tarihi*. çev. Mehmet Keskin. 15 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin el-Türkî. 20 Cilt, 1998.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*. nşr. Süheyl Zekkâr. 19 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1995.

İbnü'l-Esîr, İzzeddin. *el-Kâmil fi't-tarih*. thk. Abdüsselam Ömer Tedmurî. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-Arabî, ts.

Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Basım, 2019.

Kandemir, M. Yaşar. "İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/198-200. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Kara, Seyfullah. *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.

Kaya, Önder. "el-Melikü'l-Eşref, Mûsâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/64-66. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Kılavuz, Ahmet Saim. "Bısr b. Gıyâs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/220-221. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Kılıç, Mustafa. "Alim ve Devlet Adamı Olarak Eyyubi Meliki 'el-Melikü'l-Muazzam' (576-624/1180-1227)". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2006), 337-355.

Koca, Ferhat. "İbnü'l-Hanbelî, Ebü'l-Kâsım". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/67. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Koca, Ferhat. *İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem Hanbelî Mezhebi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2011.

Küçükbaşcı, Mustafa Sabri. "Kâdir-Billâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/127-128. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Lapidus, Ira M. *İslâm Toplumları Tarihi*. çev. Yasin Aktay. 2 Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

Makdisi, George. "İbn 'Akıl". *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*. 3/669-700. Leiden: Brill, 1997.

Makdisi, George. *İslam'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*. çev. Hasan Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.

Makdisi, George. *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim (İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı)*. çev. Hasan Tuncay Başoğlu - Ali Hakan Çavuşoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 3. Basım, 2021.

Mez, Adam. *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti (İslamın Rönesansı)*. çev. Salih Şaban. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.

Abdurrahman b. Ahmed b. Receb. *Zeylû Tabakâti'l-Hanâbile*. 5 Cilt. Mekke: Mektebetü'l-Mükerreme, ts.

Sever, Mehmet. *Ortaçağ Kahire'sinde İktidar ve Dini Düşünce*. Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2020.

Sibt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türki el-Avni el-Bağdâdî. *Mir'âtü'z-zamân fî târihi'l-a'yân*. 22 Cilt. Şam:

Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013.

Toru, Ümüt. "Eş'arî Âlimlerin Nazarında Hanbelîlik ve Hanbelîler (İhtilaflar ve İthamlar)". *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (2018), 101-144.

Yavuz, Abdullah Ömer. *Coğrafya ve Mezhep (Horasan'da Eş'arîliğin Tarihsel Gelişimi)*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2021.

Yavuz, Yusuf Şevki. "İbn Akîl, Ebü'l-Vefâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/301-304. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Yılmaz, Harun. *Zengî ve Eyyubî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260)*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.

Yüksel, Emrullah. "Âmidî, Seyfeddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/57-58. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.